

Stanko Andrić

(Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje,
Slavonski Brod)

PROBLEMI GRADITELJSKE POVIJESTI BENEDIKTINSKOG SAMOSTANA SV. JURJA U DUMBOVU

UDK 271.1(497.1 Dumbovo)“10/14”

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 24. 2. 2006.

Rad u uvodu prikazuje štura znanja o sudbini benediktinske opatije sv. Jurja u Dumbovu (Dombó) poslije njezina gašenja i pretvaranja u utvrdu u drugoj polovici 15. stoljeća. Potom se opisuje tijek istraživanja za kojih je najprije identificiran lokalitet na kojem se nalazila utvrđena dumbovačka opatija, a onda i otkriveni njezini znatni materijalni ostaci. Opširnije se razmatraju teze koje su o graditeljskoj povijesti opatije i o stilskoj pripadnosti njezine arhitekture i kamene plastike iznijeli S. Nagy, N. Stanojev i S. Tóth. Na koncu se zaključuje da nema argumenata za mišljenje da samostan u Dumbovu nije već od svojih početaka u 11. stoljeću bio benediktinski.

Ključne riječi: benediktinci, romanika, gotika, Ugarska, Bizant, Srijem, Dumbovo (Dombó).

Opatiju sv. Jurja u mjestu koje srednjovjekovni izvori nazivaju *Dombo* već je stara mađarska monasteriologija na temelju nekoliko dokumenata ispravno svrstala u Srijemski arhidakonat Kaločke nadbiskupije.¹ To je ponovio Rupp, dodajući netočno da je opatija stajala na obali Drave, u staroj Vukovskoj, a tadašnjoj Virovitičkoj županiji, i brkajući s njom podatke koji se odnose na drugo istoimeno mjesto što se doista nalazilo u Vukovskoj županiji, blizu samoga Vukovara.² Pregršt izvornih navoda o opatiji u mjestu

¹ Damianus Fuxhoffer i Maurus Czinár, *Monasteriologia regni Hungariae*, 2 sv. (Vindobonae et Strigonii, 1869), sv. 1: 273, br. 50. U prvom izdanju tog priručnika govori se o još jednoj benediktinskoj opatiji u mjestu zvanom Dombó, u Vesprenskoj biskupiji (Damianus Fuxhoffer, *Monasteriologia regni Hungariae*, 2 sv. (Weszprimii, 1803), sv. 1: 209), ali je u Czinárovej preradi djela ta opatija izostavljena zbog nedostatka izvornih potvrda.

² Jakab Rupp, *Magyarország helyrajzi története*, 3 sv. (Budapest, 1870-6), sv. 3: 32-33. Dombó kod Vukovara je od onoga srijemskog razlučio Dezső Csánki, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*, 5 sv. (Budapest, 1890-1913), sv. 2: 305, s. v. Dombó. Trag tome iščezlom naselju sačuvao se u zemljištu zvanom Dambo ili Dambovo jugozapadno od Vukovara.

Dombó prikupio je Csánki, koji je k tome našao i da se ondje 1470. spominje utvrda; sve je to povezao sa starim zemljovidima na kojima je mjesto Dombó označeno pokraj Dunava zapadno od Srijemske Kamenice pa je to iščezlo naselje svrstao u Srijemsku županiju i posve ga točno ubicirao prema današnjem potoku Dumbovu i istoimenom brdu istočno od Beočina, između Dunava i Fruške gore.³ S nekoliko podataka povijest dumbovačke opatije prikazao je i Érdújhelyi.⁴ Oslonivši se na Csánkija, tu je opatiju pod imenom Dubovo u svoj katalog ubrojao i Pavić.⁵ Csánkijeve rezultate ponovili su Bösendorfer i nešto poslije Szabo.⁶ Kada su na početku 20. stoljeća u arheološki odjel Narodnog muzeja u Zagrebu dospjela četiri kamena ulomka srednjovjekovne arhitekture (jedan romanički kapitel i tri krhotine reljefom ukrašene ploče) što su bili pronađeni u vinogradima na brdu Stručici blizu sela Rakovca u Srijemu, voditelj odjela Josip Brunšmid je u vezi s njihovom atribucijom primijetio samo to da je “u blizini bila sredovječna opatija Dumbovo”.⁷ Povijest opatije na temelju pisanih dokumenata malo je opširnije prikazao Sörös, a kasnije i Ostojić.⁸ 1963, pak, započeo je Vojvođanski muzej iz Novog Sada arheološko istraživanje u selu Novi Rakovac (otprilike na pola puta između Čerevića i Sremske Kamenice), u kojem se ubrzo pronašlo ostatke utvrđenoga srednjovjekovnog samostana na lokalitetu zvanom Gradina. Otud je nastao niz radova posvećenih ovoj opatiji u kojima se razmatra razmjerno bogata zbirka njegovih materijalnih ostataka.

Povijest opatije u Dumbovu može se na temelju pisanih dokumenata pratiti od prvog spomena 1237. do sredine 15. stoljeća, kada je u njoj zabilježen posljednji poznati opat Andrija.⁹ U ovom radu ograničit ćemo se na prikaz

³ Csánki, *Magyarország*, sv. 2: 232 i 243.

⁴ Menyhért Érdújhelyi, *A kalocsai érsekség a Renaissance-korban* (Zenta, 1899), 203-4.

⁵ Matija Pavić, “Redovništvo i samostani srednjega vieka u području (današnje) biskupije bosansko-sriemske”, *Glasnik biskupija bosanske i srijemske* 31 (1903), 35, br. 2.

⁶ Josip Bösendorfer, *Crtice iz slavonske povijesti* (Osijek, 1910), 234, 243, 288; Gjuro Szabo, *Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji* (Zagreb, 1920), 146.

⁷ Josip Brunšmid, “Kameni spomenici hrvatskoga narodnoga muzeja u Zagrebu”, *Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva*, n. s. 12 (1912), 139-140, br. 808-811.

⁸ Pongrácz Sörös, *Az elenyészett benzés apátságok (= A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története, sv. 12/B)* (Budapest, 1912), 432-5; Ivan Ostojić, *Benediktinci u Hrvatskoj*, 3 sv. (Split, 1963-5), sv. 3: 35-37.

⁹ Podroban prikaz te povijesti dat će se u knjizi *Srednjovjekovni samostani u Slavoniji, Srijemu i Baranji. Knjiga I: Benediktinci*, koja se nalazi u završnoj pripremi. Najnoviji sažetak povijesti dumbovačke opatije na temelju pisanih vrela v. Levente F. Hervay, “A bencések és apátságaik története a középkori Magyarországon (Történeti katalógus)”, u: *Paradisum plantavit. Bencés monostorok a középkori Magyarországon / Benedictine monasteries in medieval Hungary*, ur. Imre Takács (Pannonhalma, 2001), 487. *Korai magyar történeti lexikon (9-14. század)*, gl. ur. Gyula Kristó (Budapest, 1994), 170, s. v. Dombó 2 (autor László Koszta), sažima zaključke novosadskog arheologa Sándora Nagya. Kraće leksikonske natuknice o Dumbovu i njegovoj nestaloj opatiji v. i u Emericus Gašić, *Brevis conspectus histori-*

materijalne ostavštine dumbovačke opatije kako je se poznaje prema dosadašnjim terenskim istraživanjima i uz to na raspravu o problemima rekonstrukcije graditeljske povijesti toga samostana. Kao ime opatije koristit ćemo oblik Dumbovo, hrvatski i srpski ekvivalent mađarskoga Dombó. Upravo je takav oblik, a ne onaj Dubovo što se također javlja u hrvatskoj literaturi, potvrđen kao novovjekovni nasljednik srednjovjekovnog toponima. Takav je oblik povijesno značajan jer svjedoči da je mađarsko ime Dombó, koje je načinjeno prilagodbom srednjovjekovnog slavenskoga *Do,boъ (od riječi do,búъ ‘dub, hrast’), u kasnijem srednjovjekovlju posve potisnulo svoj slavenski predložak pa stoga novovjekovno hrvatsko i srpsko ime nije moglo postati izravno od starijeg slavenskoga, nego je načinjeno prema mađarskome.¹⁰

* * *

Benediktinska redovnička zajednica u samostanu u Dumbovu ugasila se tijekom druge polovice 15. stoljeća, kada je samostan prešao u posjed srijemskih biskupa. Izričitu potvrdu da je dumbovačka opatija pridružena časti srijemskog biskupa dobivamo prigodom imenovanja Stjepana Fodora (Crispus) srijemskim biskupom. U buli o imenovanju, koju je 26. veljače 1490. izdao papa Inocent VIII, novom se biskupu predaje i opatija u Dumbovu na doživotno uživanje. Napominje se i to da je s menzom srijemskog biskupa već otprije združena opatija sv. Grgura (u Grgurevcima).¹¹ Predaja dumbovačkog samostana biskupu Stjepanu zabilježena je napose i 12. ožujka 1490.¹² Sörös i Ostojčić navode da je biskup za tu komendu platio

cesium Bosniensis-Diacovensis et Sirmiensis (Essekini, 1944), 145; Georg Heller i Karl Nehring, *Comitatus Sirmiensis* (München, 1973), 45, s. v. Dombo 1; Beatrix F. Romhányi, *Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon* (Budapest, 2000), 21; András Mező, *Patrocíniumok a középkori Magyarországon* (Budapest, 2003), 96 i 341.

¹⁰ Usp. István Kniezsa, “Ungarns Völkerschaften im XI. Jahrhundert”, *Archivum Europae centro-orientalis* 4 (1938), 405, br. 154, i priloženi zemljovid; Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 4 sv. (Zagreb, 1971-4), sv. 1: 449-450, s. v. dùb; Lajos Kiss, *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, 2 sv. (Budapest, 1988), sv. 1: 382-3, s. v. Dombóvár. Oblik Dumbovo koristi i Stjepan Pavičić, *Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji* (Zagreb, 1953), 37, 47, 53.

¹¹ Sörös, *Az elenyészett*, 433, bilj. 7, za to navodi dokumente u 2. svesku iz 6. godine pontifikata Inocenta VIII, fol. 45 i fol. 8. Tomu odgovara današnja signatura Cancellaria Apostolica: Registra Lateranensia, sv. 875, fol. 44r-46v (olim 45r-47v), za imenovanje srijemskim biskupom, odnosno fol. 7r-8v (olim 8r-9v), za dodjelu opatije. Usp. Jadranka Neralić, *Priručnik za istraživanje hrvatske povijesti u Tajnom vatikanskom arhivu od ranog srednjeg vijeka do sredine XVIII. stoljeća: Schedario Garampi*, 2 sv. (Zagreb, 2000), sv. 2: 661-2, br. 7739 i 7743, gdje se uz to citira i fol. 48rv (olim 49rv). Osim toga je pod istim nadnevkom, 26. veljače 1490, imenovanje Stjepana za srijemskog biskupa zabilježeno i u *Archivum consistoriale: Acta miscellanea*, sv. 2, fol. 13r (prema Neralić, *Priručnik*, sv. 2: 662, br. 7741). Ostojčić, *Benediktinci*, sv. 3: 36, bilj. 10, iz tog potonjeg vatikanskog sveska navodi još i fol. 180 (olim 178).

¹² Camera Apostolica: Diversa Cameralia, sv. 47, fol. 117r (prema Neralić, *Priručnik*, sv. 2: 662, br. 7742).

papinskoj komori taksu od 28,5 florena, a uz to i uobičajene manje pristojbe.¹³ Ostojić tomu dodaje da je komendu nad Dumbovom držao i nešto kasnije srijemski biskup Nikola (Bathkay; biskupovao 1499-1501).¹⁴

Pod upravom srijemskih biskupa dumbovački samostan je, po svemu sudeći, pretvoren u utvrdu u kojoj više nije bilo redovnika. Tako je u ranom 16. stoljeću Dumbovo ušlo kao utvrda i u ranu ugarsku i europsku kartografiju. Prvi puta je kartografski zabilježeno vjerojatno na znamenitom zemljovidu tiskanom 1528. kojem je autor Lazar, tajnik ostrogonskog nadbiskupa. Utvrda ili značajnije mjesto *Dombo* ondje je ucrtano na rubu brdovitog predjela (Fruške gore), u zaleđu triju na isti način prikazanih podunavskih utvrda što se nižu između Petrovaradina i Banoštora: od njih je imenovana samo jedna, *Kamētz* (Kamenica), a uz dvije zapadnije nema upisanih imena.¹⁵ Utvrdu *Dombo*, pogrešno smještenu između Petrovaradina i Karoma (Sremskih Karlovaca), prikazuje i zemljovid Giacoma Gastaldija iz 1546,¹⁶ kao i malo mlađa karta Ugarske Wolfganga Laziusa, nastala 1552-6. Na potonjoj je Srijem prikazan puno detaljnije. *Dombo* je označen malim crtežem građevine koji, prema legendi karte, ima označavati "utvrdu" (*castrum*); smješten je uz obalu Dunava, u niz od čak pet mjesta što se proteže između Banoštora i Petrovaradina (koji su nacrtani kao "samostani").¹⁷ Više kasnijih kartografa preuzelo je takve prikaze Srijema, na kojima se Dumbovo nalazi na približno istom mjestu. Pritom, za razliku od ranih karata (do Laziusove),

¹³ Sörös, *Az elenyészett*, 433 i bilj. 8, navodi kao svoje izvore Liber obligationum 1484-1497, fol. 6, i Lib. oblig. 1489-1492, fol. 45. Ostojić, *Benediktinci*, sv. 3: 36, bilj. 10, navodi Obligationes et solutiones, sv. 86, fol. 61v. Prema Neralić, *Priručnik*, sv. 2: 661, br. 7740 i 7746, pristojba srijemskog biskupa u iznosu od 133 i 1/3 florena zabilježena je 10. i 11. ožujka 1490. u fondu Camera apostolica: Introitus et exitus, sv. 520, fol. 59v, te u Camera apostolica: Obligationes pro communibus servitiis, sv. 10, fol. 42r. Biskupova uplata od 11. ožujka 1490. objavljena je u *Monumenta Croatica Vaticana: Camera apostolica*, prir. J. Barbarić, J. Kolanović, A. Lukinović, J. Marković, J. Ivanović i S. Razum, 2 sv. (Zagreb-Rim, 1996-2001), sv. 1: 506, br. 976, prema izvorniku u Camera apostolica: Obligationes et solutiones, sv. 84, fol. 61r; tu je iznos osnovne biskupske takse 63 i 1/3 zlatnih florena, a komende nad samostanima ne spominju se.

¹⁴ Ostojić, *Benediktinci*, sv. 3: 36 i bilj. 10, arhivske izvore navodi sumarno pa se može samo pretpostaviti da se na komendu biskupa Nikole odnose dokumenti u Archivum consistoriale: Acta miscellanea, sv. 5, fol. 11, 143v i 169.

¹⁵ Reprodukciju Lazarovog zemljovida v. u *Cartographia Hungarica*, sv. 1, ur. K. Nemes (Budapest, 1972).

¹⁶ Reprodukciju v. u Tibor Szathmáry, *Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomatott térképei 1477-1600* (Fusignano, 1987), 95.

¹⁷ Idući od Banoštora prema Petrovaradinu, imena mjesta u tome nizu glase ovako: *Serek* (nacrtan kao *oppidum* ili "trgovište"; bit će Čerević), *Bechze* (nacrtan kao "selo"; bit će Beočin), *Dombo* ("utvrda"), *Serlek* ("selo"; ?), *Kamancz* ("trgovište"; Kamenica). Reprodukciju čitavog Laziusovog zemljovida v. u Szathmáry, *Descriptio Hungariae*, 115; detalj sa Srijemom v. u Mirko Marković, *Slavonija. Povijest naselja i podrijetlo stanovništva* (Zagreb, 2002), 77.

karte iz druge polovice 16. i iz 17. stoljeća nisu više sadržavale nikakve nove, neposredno pribavljene podatke o zemljopisnim obilježjima područja koje je tijekom druge četvrtine 16. stoljeća došlo pod vlast Osmanlija.

Dumbovo je sa svojim bivšim samostanom moglo pasti u ruke Turaka uoči Mohačke bitke, najvjerojatnije između pada Petrovaradina (28. srpnja) i pada Iloka (8. kolovoza 1526). Moguće je da dumbovačka utvrda i nije pružala otpor turskoj najezdi pa da nije bilo ni njezina osvajanja u pravom smislu riječi. Pisani izvori iz tog vremena ne spominju Dumbovo ni u vezi s turskim osvajanjima u Srijemu, niti u vezi s vojnom akcijom pučkog ustaničnika i samozvanog srpskog "cara" Jovana Nenada. Ovaj je u studenom 1526. provalio iz Bačke na srijemsku stranu Dunava i Turcima preoteo utvrde Čerević i Banoštor.¹⁸ To je ionako bila samo sporedna epizoda u općem procesu učvršćenja turske sile u nekadašnjem ugarskom Podunavlju.

Za razliku od nekih drugih srijemskih utvrda, dumbovačku utvrdu Turci nisu koristili i ona je postupno propadala skupa sa samostanskim građevinama. Turski porezni popis Srijemskog sandžaka što je načinjen za vladavine Selima II (1566-74) bilježi selo Dumbovu (*Dunbova*) u sklopu Varadinske, tj. Petrovaradinske, nahije. Selo je tada imalo devet domaćinstava čiji su žitelji, sudeći prema imenima, bili mahom Srbi.¹⁹ Oko četiri kilometra južno od Dumbova, dublje u Fruškoj gori, tada je već postojao srpski pravoslavni manastir Rakovac. Utemeljen možda još na izmaku 15. stoljeća, on je pouzdano zabilježen u prvom turskom popisu Srijemskog sandžaka iz 1545. Isprva se taj manastir, prema posveti svoje crkve sv. Kuzmi i Damjanu, nazivao *Vračevi*, a kasnije je prevladalo ime zemljišta na kojem je stajao i naseља koje se uza nj oblikovalo (današnji Stari Rakovac).²⁰

Vjerojatno u vrijeme rata za oslobođenje od Turaka, selo Dumbovo je opustjelo. Takvim ga zatječe habsburški popis iz travnja 1702. Prema njemu je *desertum Dumbova*, koje sa sjevera omeđuje Dunav, sa zapada selo Beočin, s juga manastir Rakovac, a s istoka zaselak Sentić, u tursko doba spadalo pod feudalnu vlast jednog age u Petrovaradinu, kojem su žitelji dugovali razne daće. Popis bilježi i ovo: "Očuvale su se tu i ruševine neke crkve, čiji im je naslov nepoznat".²¹ Nije jasno misli li se tu na ostatke samostana, ili pak na neku drugu staru crkvu (ponajprije župnu).

¹⁸ Ferenc Szakály, "Remarques sur l'armée de Iovan Tcherni", *Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae* 24 (1978), 43-44.

¹⁹ Bruce W. McGowan, *Sirem sancagi mufassal tahrir defteri* (Ankara, 1983), 176.

²⁰ Olga Zirojević, *Crkve i manastiri na području Pečke patrijaršije do 1683. godine* (Beograd, 1984), 173-4; Branka Kulić, *Manastir Rakovac* (Beograd – Novi Sad, 1999), 19-26.

²¹ *extant ibidem alicuius ecclesiae rudera, quorum notitiam ignorant* (Tade Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije*, sv. 2: *Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku, 1640-1702.* (Zagreb, 1891), 300).

U historiografskoj literaturi o dumbovačkoj opatiji pojavila se tvrdnja da je upravo u vrijeme citiranog popisa samostanska utvrda bila razrušena. Naime, kada je na početku 1699. u Srijemskim Karlovcima sklopljen mir između Habsburškog i Osmanskog carstva, habsburško je Ratno vijeće s tim u vezi odlučivalo kolike će se vojne posade smjestiti u pojedine utvrde po Ugarskoj, Slavoniji i Srijemu. U potonjim se dvjema pokrajinama radilo samo o utverdama u Brodu, Osijeku i Petrovaradinu. Osim toga je bilo odlučeno da se na čitavu oslobođenom prostoru poruši dvadesetak poimence navedenih utvrda koje su ocijenjene suvišnima. S provedbom potonje odluke otezalo se sve do proljeća 1702. Pozivajući se na malo raniji rad Sándora Takátsa, Sörös je ustvrdio da se među porušenim utverdama spominje i ona nekadašnje opatije u Dumbovu, a to je poslije ponovio i Sándor Nagy.²² Zapravo, odluka Ratnog vijeća govorila je isključivo o rušenju utvrda u Ugarskoj: utvrda Dombó u toj je prigodi navedena između one u Kőrmendu i one u Kapuváru (= Kaposvár), a i u uputama iz 1702. Dombó je svrstan u skupinu s Kaposvárom.²³ Otud je posve jasno da tu nije riječ o utvrdi u Dumbovu u Srijemu, nego o onoj u Dombóváru u mađarskom Zadunavlju.²⁴ Prema tome, o ostacima srednjovjekovne opatijske utvrde u Dumbovu nema, barem zasad, nikakvih novovjekovnih podataka. Ako je u vrijeme uzmaca Osmanlija od nje još ostao kakav trag, njezino podrijetlo bilo je prekrivo zaboravom. Premda se od ranog 18. stoljeća u Ugarskoj ponovno dodjeljivao naslov opata Dumbova,²⁵ nije se više točno znalo gdje se dotična opatija nekoć nalazila.

Pošto je Csánki u modernoj toponimiji uspješno našao tragove nestale opatije i utvrde Dombó, mogao je Josip Brunšmid, kao što je već spomenuto, točno atribuirati kamene ulomke koje je zagrebački Narodni muzej nabavio na početku 20. stoljeća i koji su potjecali iz vinogradâ na brdu Stručici blizu sela Rakovca (tj. Starog Rakovca). Radilo se o tri krhotine kamene ploče (ili više ploča, jer svi ulomci nisu od iste vrste kamena), ukrašene re-ljefom biljnih i pleternih motiva. Četvrti nalaz bila je uzdužna polovica "romanskog kapitela" od vapnenca, visokog četvrt metra. I nju je resila kom-

²² Sörös, *Az elenyészett*, 434; Sándor Nagy, "Dombo: Rezultati istraživanja na Gradini u Rakovcu (1963-1966)", *Rad vojvođanskih muzeja* 20 (1971), 163; Sándor Nagy, *Dombo: srednjovjekovna opatija i tvrđava* (Novi Sad, 1985), 17.

²³ Sándor Takáts, "Kisérletek a magyar haderő feloszlatására, 1671-1702", *Századok* 38 (1904), 328, 339.

²⁴ Pokraj Dombóvára stajala je utvrda već u srednjem vijeku (spominje se od početka 14. stoljeća). U srednjovjekovnom Ugarskom kraljevstvu postojala je još jedna utvrda Dombó, na lijevoj obali Dunava, u Kovinskoj županiji (danas Dubovac u južnom Banatu). Usp. Pál Engel, *Magyarország világi archontológiája, 1301-1457*, 2 sv. (Budapest, 1996), sv. 1: 304, s. v. Dombó.

²⁵ Usp. Sörös, *Az elenyészett*, 434.

binacija biljnih i pleternih motiva, vertikalnih u donjem dijelu i horizontalnih u abaku. Uz opis tih spomenika, koje je pripisao “sredovječnoj opatiji Dumbovo” i datirao ih okvirno u 10-12. stoljeće, Brunšmid je napomenuo da se među vinogradima u kojima su otkriveni “nalaze još i sada u zemlji razvaline neke stare crkve ili manastira”.²⁶ Nešto kasnije na te se fragmente kratko osvrnuo i Đuro Szabo, označivši ih kao “predromanske” ili “ranoromanske”.²⁷ Otprilike u isto vrijeme i na istom lokalitetu kao i ti kameni fragmenti, pronađeni su neki grobni predmeti iz doba velike seobe naroda, vjerojatno germanski, a ostaci zida građenog rimskom opekrom doveli su potom do zaključka da je na tome mjestu stajao “rimski kastel nepoznatog imena”.²⁸

U međuvremenu je, po završetku Drugog svjetskog rata, u neposrednoj okolini tih nalazišta na brdu Stručici osnovano selo Novi Rakovac. Tada su zaredali različiti nalasci antičkih i srednjovjekovnih grobnih i građevinskih ostataka. Uz ostalo su, između 1947. i 1959, pronađena još tri kapitela ukrašena reljefima, od kojih je jedan bio iskopan u središtu sela na uzvišici zvanoj Gradina. Osim motiva pletera i palmete, dva su od tih kapitela bila ukrašena i prikazima ljudskih glava.²⁹ U svibnju 1963. dogodio se dotad najintrigantniji slučajni nalaz. Na jednoj padini Stručice, dvjestotinjak metara sjeverno od lokaliteta Gradina, iskopana je ostava s 12 lijevanih i prešanih brončanih predmeta. Radilo se o osam nevelikih četvrtastih ikona (sve su manje od 10 cm), dva okrugla medaljona, jednoj traci s reljefnim frizom (vjerojatno nedovršena narukvica) i jednom reljefno ukrašenom jezičcu (vjerojatno krak križa koji je krasio korice neke liturgijske knjige). Četiri od spomenutih ikona prikazuju Majku Božju, jedna Krista-Suca na tronu (Pantokratora), jedna sv. Jurja, jedna sv. Prokopija i jedna sv. Nikolu i sv. Bazilija rame uz rame. Jedan medaljon prikazuje sv. Pantelejmona, a drugi konjanika u borbi s lavom. Uz rubove triju ikona – sv. Jurja i dviju Bogorodičinih – urezani su natpisi na grčkom jeziku. Na obje Bogorodičine ikone tekst je istovjetan i donosi kratak Marijin dijalog s Kristom u kojem se ona zauzima za spas grešnika. Na ikoni sv. Jurja (veličine 7,2 × 6,5 cm), koji je prikazan od pasa nagore kao ratnik u žičanoj košulji, s kopljem u desnoj i okruglim štitom u lijevoj ruci, okvirni natpis sadrži grčku molitvu koju svecu upućuje njegov štovatelj (*Slika 8*). Riječi u natpisu su krnje i izobličene, i to vjerojatno na više od jedne razine: izrađivač ih je manjkavo prepisao s nekog predloška gdje su već bile zapisane iskrivljeno prema izgovoru. Molitva u

²⁶ Brunšmid, “Kameni spomenici”, 139-140, br. 808-811.

²⁷ Gjuro Szabo, “Spomenici starije sredovječne arhitekture u Hrvatskoj i Slavoniji”, u: *Šišićev zbornik*, ur. Grga Novak (Zagreb, 1929), 549.

²⁸ Zdenko Vinski, “Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu”, *Situla* 2 (1957), 21, 31, 34, i Tabla XXII, slika 80; Danica Dimitrijević, Jovan Kovačević i Zdenko Vinski, *Seoba naroda* (Zemun, 1962), 89-90, br. 84 (autor Z. Vinski).

²⁹ Rajko Veselinović, “Nalazi iz Rakovca u Sremu”, *Rad vojvođanskih muzeja* 1 (1952), 127-9; Nagy, “Dombo: Rezultati istraživanja”, 163-4.

čitanju i prijevodu Franje Barišića glasi: “+ Mnogo napaćeni mučeniče, tvoj štovatelj dade izraditi od srebra vanjski izgled tvoga lika. Uvjerio sam se da (on) mnogome donije blagodati zemlje. Amen.” Čitava je ostava vjerojatno pripadala obrtniku koji se bavio izradom takvih kulturnih i ukrasnih predmeta; lijevao ih je ili prešao u kalupima, a potom doradivao cizelacijom. Predmeti iz ostave nisu bili u upotrebi niti su, vjerojatno, bili dovršeni, na što upućuju tragovi djelomičnog posrebrivanja. Barišić je prema sadržaju natpisa zaključio da ikone ne mogu biti starije od 12. stoljeća. Za dataciju upravo u to stoljeće založio se Sándor Nagy, dovodeći ostavu u vezu s posljednjim prorezanjem bizantske vlasti u Srijem.³⁰

U jesen 1963. započeli su novosadski arheolozi istraživati lokalitet Gradinu (*Slika 1*), a donekle i šire područje Novog Rakovca. Rezultate do kojih se došlo u prvih nekoliko godina izložio je Nagy u radu iz 1971. Na samoj Gradini otkriveni su ostaci bedema koji je opasavao samostan. U sjevernom dijelu kompleksa nalazila se jednobrodna, približno pravilno orijentirana (otklon 22° prema jugu) gotička crkva ukupne vanjske dužine 34,5 metra, a širine 12,5 metara. Duboko svetište, koje završava poligonalnom apsidom s četiri kontrafora, iznutra je dugo 12, a široko 8 metara. Ispod svetišta nalazila se nadsvođena kripta (za nju će se kasnije pokazati da je starija od gotičke crkve). Pri čišćenju i iskapanju ostataka crkve, otkriveno je 17 komada kamene plastike, uglavnom dijelova reljefom ukrašenih kapitela, oltarnih pregrada i dovratnika. Svi su oni zatečeni u položaju koji upućuje na sekundarnu upotrebu, pri kojoj su bili uzidani kao spoliji u zidove od opeke (uglavnom rimske) i neobrađenog kamena. Na osnovi toga, Nagy je zaključio

³⁰ Svi predmeti iz rakovačke ostave nalaze se sada u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu. O trima ikonama s natpisima pisao je Franjo Barišić, “Grčki natpisi na ikonama ostave u Rakovcu”, *Zbornik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu* 10/1 (1968), 211-7, s fotografijama ikona u prilogu, sl. 1-3. O čitavoj ostavi potanko piše Nagy, “Dombo: Rezultati istraživanja”, 168-175, s fotografijama svih 12 predmeta. Taj je Nagyev tekst preuzeo i Radmilo Petrović, *Rečnik vizantijske hristijanizacije* (Beograd – Kosovska Mitrovica, 2004), 433-441. Nagy se u svojim kasnijim monografijama više nije opširnije bavio tim nalazom. U prvoj mađarskoj monografiji iz 1974. sažeo je u glavnim crtama opis ostave s ikonama (Sándor Nagy, *Dombó* (Újvidék, 1974), 12-14), a u opširnijoj drugoj monografiji iz 1985. samo je uzgred spomenuo “ostavu s poluobrađenim ikonama” koja je ostatak “lijevačko-zlataarske radionice” što se nalazila u Dumbovu u doba bizantske restauracije u Srijemu u drugoj polovici 12. stoljeća (Nagy, *Dombó: srednjovekovna opatija*, 21). Nagy očito nije ostavu dovodio u neposrednu vezu sa samostanom na Gradini jer je znao da ona nije pronađena na tome mjestu, nego oko 200 metara sjevernije (usp. Nagy, “Dombo: Rezultati istraživanja”, 164 i slika područja na str. 162). Tek se kasnije iznosi tvrdnja, očito netočna, da je ostava s ikonama bila pronađena upravo na Gradini (L. Szekeres, “Seoba naroda i period ranog srednjeg veka”, u: *Vojvodina od preistorije do ranog srednjeg veka* (Novi Sad, 1980), 79). Na tome je tragu zatim Nebojša Stanojev ustvrdio da i nalaz ikonâ upućuje na bizantske i grčko-istočne početke samostana u Dumbovu (Nebojša Stanojev, “A dombói szent György monostor bizánci ikonjai”, u: *Paradisum plantavit*, 122-3; engleska verzija ibid. 616). Potonji prilog prate odlične fotografije pet ikona i jezičca/križnog kraka iz rakovačke ostave (ibid. 139-141, br. III.33-38); prateće legende datiraju predmete u 12. stoljeće, kao mjesto izradbe navode “Bizant (?)”, a kao mjesto nalaska “okolice opatije”.

da je u blizini gotičke, možda upravo na istom mjestu, stajala neka starija crkva. U bližoj okolici Gradine, pažnju arheologa privukao je lokalitet zvan Crkvina, smješten na većem zemljištu koje se zove Klisa, oko 300 metara južno od Gradine. Bez temeljitijeg istraživanja, i ondje je otkriven dio zida od rimske opeke i fragment kamena s uklesanim ornamentom.³¹ Osim toga, i u pravoslavnom manastiru u Starom Rakovcu, oko četiri kilometra južnije, uočeno je nekoliko istovrsnih spolija što su ugrađeni u zidove crkve.³² Prema Nagy, “tu ne može biti sumnje da je ova kamena plastika s iste građevine dospjela na dva različita mjesta”. To je mjesto bila stara crkva u Dumbovu, za koju Nagy sada počinje nagađati da je bila biskupsko sjedište sve do izmaka 12. stoljeća, kada je čast srijemske “metropolije”, kako misli Nagy, bila prenesena preko Dunava u grad Bač.³³

Razvijanju potonje smione pretpostavke Nagy je posvetio znatan dio svoje druge i zaključne monografije o Dumbovu, u kojoj su obrađeni rezultati istraživanja do 1978.³⁴ Glavna novost koja se dogodila u međuvremenu bilo je otkriće trobrodne romaničke bazilike ispod gotičke crkve (*Slika 2*). Ta je bazilika malo kraća i nešto šira od gotičke crkve: vanjska dužina iznosi joj 33, a širina 14 metara. U odnosu na os gotičke crkve, os stare bazilike pomaknuta je za 2° prema osi idealne orijentacije. Južni zid i zapadno pročelje mlađe crkve leže manje-više točno na analognim dijelovima bazilike. Na istoku se bazilika završavala trima polukružnim apsidama, a na zapadnom je pročelju imala dva zvonika, s malim trijemom između njih, jednako kao i poslije gotička crkva. Glavni brod je od bočnih dijelilo pet parova okruglih stupova (promjera oko 0,5 m) koji su stajali na četvrtastim bazama. Širina

³¹ Nagy, “Dombo: Rezultati istraživanja”, 164-7, 175-8, 180-2.

³² Radi se o četiri ulomka koji su ugrađeni u zidove manastirske crkve, a poslije je pronađen i peti u štiti oko crkve, koja je bila razrušena u Drugom svjetskom ratu. Budući da je manastir u Starom Rakovcu bio sagrađen najranije oko prijeloma 15. i 16. stoljeća, a svi ondje zatečeni dumbovački spoliji pripadaju prvotnoj samostanskoj crkvi tamošnje opatije, postavlja se pitanje kako su i kada dotični komadi dospjeli na današnju lokaciju. U doba gradnje pravoslavnog manastira, obje dumbovačke romaničke crkve, i opatijska i župna, bile su već odavno zamijenjene novijim gotičkima pa se glavnina romaničkih skulptura sačuvala u sklopu potonjih samo kao spoliji. Malo je vjerojatno da bi oko 1500. pravoslavni redovnici mogli koristiti gradivo tih crkava za svoju novogradnju; do toga je prije moglo doći pod turskom vlašću, kada su dumbovačke crkve bile prepuštene propadanju. No, i tada su romanički spoliji vjerojatno morali biti izdvojeni iz ostataka gotičkih crkava (osim ako se nije radilo o nekom dijelu prvotnih romaničkih zdanja što su kao cjelina bili uklopljeni u mlađe crkve). To znači da ih se u manastirskoj crkvi u Starom Rakovcu zapravo zatječe ne u sekundarnoj, nego u tercijarnoj upotrebi. O spolijima u rakovačkom manastiru v. Nagy, *Dombo: srednjovekovna opatija*, 31, br. 9-10; 37, br. 57-58; 38, br. 60; Kulić, *Manastir Rakovac*, 51, 75, 115 (bilj. 5).

³³ Nagy, “Dombo: Rezultati istraživanja”, 178-9, 183.

³⁴ Nagy, *Dombo: srednjovekovna opatija*. Ta, druga, Nagyeva monografija izašla je malo kasnije i u mađarskoj verziji: Sándor Nagy, *Dombó: középkori kolostor és erőd* (Újvidék, 1987). Prva monografija, objavljena 1974. samo na mađarskom (Nagy, *Dombó*), donijela je doduše neke novosti u odnosu na rad iz 1971, ali se autor tu još nije upuštao u njihovu pota-
nju analizu.

središnjeg broda između baza stupova iznosila je malo više od četiri metra. Ispod svetišta u glavnoj apside nalazila se kripta s oltarom u koju se ulazilo dvama stubištima na bokovima glavnog broda. Donji dio zidova romaničke bazilike građen je rimskom opekrom i žbukom, a u gornjem je unutrašnjost zida popunjavana lomljenim kamenom. Opeke su potjecale iz kasnorimske građevine čiji su temelji (s dijelom hipokausta) identificirani ispod zapadnog dijela srednjovjekovnih crkava. Prema stanju bolje očuvanog sjevernog zida romaničke bazilike, vidljivo je da su njezini bočni zidovi bili ojačani pilastrima i da su izvana bili obijeljeni vapnom, a iznutra oslikani (nađen je veći dio “freske” s dekorativnim motivom nanizanih koncentričnih krugova u čijem je središtu tzv. plosnati grčki križ). Mjestimične naknadne dogradnje i dvostruki slojevi oslikane žbuke upućuju na barem dvije građevinske faze, odnosno na obnovu bazilike koja se, prema Nagy, mogla dogoditi u 12. stoljeću.³⁵

Nove spoznaje o gotičkoj crkvi tiču se u prvom redu njezina odnosa prema starijoj romaničkoj. Trijumfalni luk između broda i svetišta gotičke crkve nalazio se na mjestu četvrtog para stupova u romaničkoj crkvi (računajući od zapada prema istoku). Južni zid gotičke crkve podupiralo je šest kontrafora, a uz sjeverni nema ni jednog. Nagy to objašnjava okolnošću da sjeverni zid romaničke bazilike nije bio srušen, nego je ostavljen uz novi gotički te je “čak bio i obuhvaćen istim krovom”. (Nagy piše da je “međuprostor, prilikom iskopavanja, bio ispunjen osipinom”, ali ne kaže jasno što je bilo s tim prostorom u srednjem vijeku dok su zidovi još stajali.) Isto tako, izgleda da je u sklopu zapadnog pročelja bio sačuvan stari sjeverni zvonik, koji je uklopljen u cjelinu gotičke crkve, dočim je južni zvonik bio iznova sagrađen od tesanih četvorina kamena pješčanika. Gotička crkva sazidana je velikim dijelom od gradiva porušene romaničke, kod čega je mnogo stare kamene plastike ugrađeno u nove zidove kao spoliji. Uz to su korišteni klešani pješčanički kvadri i profili (za prozore, svodna rebra i slično), a kao vezivo žbuka od vapna i pijeska. Prema potonjem se gotička gradnja lako razlikuje od romaničke, kod koje se vapno miješalo s mljevenom rimskom opekrom, što je žbuci davalo ružičastu boju. U gotičkoj je crkvi samo svetište bilo nadstvođeno, a glavnu je dvoranu natkrivao ravan drveni strop, na što upućuje deblji sloj pepela i komada izgorjelog drva s mnogo željeznih klinaca što je nađen unutar crkve.³⁶

Sve kamene skulpture na Gradini pronađene su u građevinskoj šuti ili pak sekundarno ugrađene kao spoliji. Iznimka je kapitel jednog pilastra iz sjevernog zida romaničke bazilike, koji je zatečen “u prvobitnom položaju” (valjda u sklopu dijela tamošnjeg srušenog zida). Ukupan broj pronađenih fragmenata popeo se na stotinjak. Od toga četvrtina otpada na kapitule. Među

³⁵ Nagy, *Dombo: srednjovjekovna opatija*, 8-16, s tlocrtima ostataka dviju crkava, crtežem kripte i situacijskim planom nalazišta Gradine.

³⁶ Nagy, *Dombo: srednjovjekovna opatija*, 15-17.

njima je pet kapitela s pilastara sjevernog zida (nedostaje šesti) i devet sa stupova među brodovima bazilike (nedostaje deseti). Za potonju je skupinu Nagy utvrdio da su prema motivima svojih reljefa tvorili pet parova, sukladno postojanju pet parova stupova. Tako je jedan par ukrašen tročlanim pleterom, drugi palmetama, treći motivom vinove loze, četvrti prikazom čovjeka koji drži rogove dviju ovnujskih glava, peti (od kojeg je pronađen samo jedan parnjak) dvama orlovima između kojih je ljudska (Kristova) glava. Osim kapitela, mnogo je fragmenata reljefnih ploča, od kojih je stanovit broj pripisan oltarnoj pregradi (septumu). Ostatak su ulomci frizova i nespecificirana kamena plastika. Glavnina svih tih predmeta isklesana je u bijelom vapnenicu, kojeg nema u bližoj okolici Gradine. Nagy pretpostavlja da se tu radi o izvorno rimskom građevinskom materijalu koji su srednjovjekovni klesari iznova obradili. Poznato je da su Rimljani vadili vapnenac u kamenolomima u okolici Zvornika u srednjem Podrinju i otud ga dopremali u Srijem. Nasuprot tome, klesarski obrađeni dijelovi gotičke crkve uglavnom su od pješčanika. Taj je kamen potjecao iz puno bliže okolice: iskapalo ga se u kamenolomu Beli Majdan iznad Starog Rakovca. Od tog je kamena isklesan i gornji dio gotičkog prozora koji je pronađen u apsidi. Iz (kasnog) gotičkog razdoblja svakako potječe i nadgrobna ploča od crvenog mramora čiji su ulomci prikupljeni u rasutom materijalu oko apside. Među ulomcima su dijelovi koji prikazuju lice i mitru pokojnika, otkrivajući da je riječ o biskupu ili opatu (*Slika 4*). Kronološki je teže određiva druga kamena ploča s krnjim nadgrobni natpisom, čiji je gornji desni ugao (veličine 79×36 cm) također nađeni na Gradini (*Slika 3*). Taj nadgrobni spomenik žene koja se zvala Marina Nagy je datirao u 14. stoljeće, ali to je upitno; već i činjenica da je ploča isklesana od bijelog vapnenca upućuje prije na romaničko razdoblje samostana u Dumbovu.³⁷

Na temelju uvida u cjelinu arhitekture i skulpture crkava na Gradini, Nagy je predložio i rekonstrukciju povijesnih procesa u sklopu kojih su se te crkve gradile i preinačivale. Ta rekonstrukcija nije izložena posve jasno i na jednom mjestu, nego razbacano diljem teksta i često nedorečeno, a uočljiva su u njoj i ozbiljna proturječja. Važno mjesto u njoj zauzima arheološki samo dotaknuta crkva na brijegu Crkvini južno do Gradine. Već i samo ime tog lokaliteta, koje u tom smislu potkrepljuje i ime šireg područja, Klisa, jasno upozorava da je tu u prošlosti stajala crkva, a tomu se pridružuje i zasad skromni nalaz dijela zida i ulomka kamene plastike. No, Nagy bez puno objašnjavanja pretpostavlja da je upravo na Crkvini stajala najstarija crkva na tome zemljištu i da se blizu nje, tj. malo niže, uz obalu Rakovačkog potoka,

³⁷ Nagy, *Dombo: srednjovekovna opatija*, 18-23, 30-45, table I-XLI. Od oko stotinu predmeta koji su opisani u katalogu, glavnina je u Muzeju Vojvodine u Novom Sadu; od ostalih, jedan je u Arheološkom muzeju u Zagrebu, jedan u Pokrajinskom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu, dva u Muzeju Srema u Srijemskoj Mitrovici; uz to, četiri su predmeta ugrađeni kao spoliji u manastirsku crkvu u Starom Rakovcu, a šest ih je u istoj funkciji pronađeno u sklopu ostataka crkve na Gradini.

nalazio i njoj pripadajući samostan. Jedina arheološka potvrda za potonju tvrdnju, koju ne podupire nikoji pisani izvor, trebali bi biti tragovi nekih zidova na tome mjestu. Takav pretpostavljeni topografski odnos crkve i samostana upućuje, prema Nagy, na njegov "staroslavenski" karakter. Utemeljen vjerojatno u doba Metodijeva biskupstva u Panoniji (druga polovica 9. stoljeća), "samostan na Crkvini" bio bi jedno od središta iz kojih su slavenski redovnici pokrštavali žitelje tog dijela Podunavlja. Tu je djelatnost hipotetički samostan nastavio i poslije doseobe Mađara u ranom 10. stoljeću, preživjevši zatim sve do Tatarske provale (1241-2), u kojoj je nastradao. Zbog svojih istočnih obilježja, međutim, tada više nije bio obnovljen, utoliko prije što je u neposrednoj blizini već postojao i latinski, benediktinski samostan sv. Jurja u Dumbovu. Ovaj su benediktinci utemeljili vjerojatno u 11. stoljeću. Za razliku od one na Crkvini, njihova je crkva bila ukrašena skulpturama skromnijeg klesarskog umijeća i jednoličnije, rustičnije ornamentike. Kada je i ta stara benediktinska opatija nastradala od tatarske ruke, za gradnju nove gotičke crkve iskorišteno je ne samo gradivo njezine izravne romaničke prethodnice, nego i ono slavensko-bizantskog samostana na Crkvini. Otud je na Gradinu dospjelo puno ulomaka profinjene kamene plastike koju su za samostan na Crkvini bili izradili bizantski i lombardski majstori. Tako je crkva na Crkvini najvećim dijelom nestala, a ono što je od nje ostalo prikupili su dvatri stoljeća kasnije srpski kaluđeri i ugradili u svoju crkvu u Starom Rakovcu. Sve je to već jako nategnuto i puno pretpostavaka što samo podupiru jedna drugu. Nagy ipak ne odustaje ni od svoje ranije ideje prema kojoj je u Dumbovu nekoć bilo i biskupsko sjedište. "Veličanstvena" romanička bazilika, otkrivena ispod gotičke crkve, to mu potvrđuje. Tu nepoznatu biskupiju Nagy čak pokušava povezati s podatkom iz jedne Justinijanove zakonske novele iz 535, kao i s puno kasnijim vijestima o pohodu cara Emanuela Komnena u Srijem u kojima se spominje biskupski grad *Pagátzion* (obično tumačen kao Bač). Tek poslije Tatarske provale bila bi ta biskupska crkva-bazilika zamijenjena gotičkom, s prostranim svetištem za potrebe benediktinaca. Nagy ne pokušava uskladiti tu tvrdnju s onom da su romaničku baziliku na Gradini podigli benediktinci već u 11. stoljeću.³⁸

Nagyjevo istraživanje srednjovjekovnih crkava u Novom Rakovcu nastavio je Nebojša Stanojev. Njegov najopširniji prilog, objavljen 2000, posvećen je u prvom redu rekonstrukciji prvotne oltarne pregrade (septuma) u romaničkoj bazilici. U tu je rekonstrukciju Stanojev pokušao uklopiti čak 48 pronađenih ulomaka kamene plastike. Kao model rekonstrukcije uzeo je bizantski *templon*, preteču ikonostasa, uvjeren da su oltarnu pregradu u dumbovačkoj romaničkoj bazilici izradili bizantski umjetnici. Štoviše, s tom je pregradom u izravnu vezu doveo i zbirku brončanih ikonica, smatrajući da je barem

³⁸ Nagy, *Dombo: srednjovekovna opatija*, 7-8, 16-19, 23.

dio njih bio izložen, prema istočnokršćanskom običaju, na arhitravu pregrade (tzv. *kosmitis*). Prva bazilika i samostan uz nju bili su, prema Stanojevu, utemeljeni “najranije za vladanja kralja Kolomana (1095-1116)” i bili su namijenjeni grčkim redovnicima istočnog obreda. Unatoč tome, gradnja trobrodne bazilike uvelike se oslanjala na tradiciju tadašnjega ugarskog crkvenog graditeljstva. Na početku 13. stoljeća, tj. malo prije prvog zapisa 1237, samostan su preuzeli benediktinci i tada je crkva preuređena i proširena, a dodani su joj i par tornjeva i portal na zapadnom pročelju. Time bi se objasnio podrijetlo dviju stilski i motivski različitih skupina ostataka romaničke skulpture. Za razliku od Nagya, Stanojev ne zastupa teoriju o postojanju još starijeg samostana na obližnjoj Crkvini. Umjesto toga, razborito smatra da je ondje stajala dumbovačka župna crkva Svih Svetih (spominje je izvor iz 14. stoljeća). I ta je najprije bila sagrađena u romaničkom stilu i s bizantskim utjecajima (Stanojev vjeruje da je i u njoj postojao bizantski tip templona s ikonama), a poslije stradanja u Tatarskoj provali sagrađena je iznova kao gotička crkva. Smjenu starije i mlađe crkve na Crkvini potvrdila su donekle i arheološka istraživanja, tijekom kojih je i ondje ustanovljen primjer korištenja romaničkog spolija u gotičkom zidu. Među arheološke novosti ide i otkriće srednjovjekovnog groblja oko samostanske crkve, čiji počeci, prema novcu pronađenom u grobovima, sežu u 12. stoljeće.³⁹

Svoje mišljenje o izravnoj vezi rakovačkih brončanih ikona sa samostanom sv. Jurja, odnosno s oltarnom pregradom ili templonom u njegovoj crkvi, Stanojev je ponovio i u kratkom prilogu iz 2001. I tu je naglasio da kako sama bazilika, tako i nalaz ikona pokazuju da se prvotno radilo o samostanu bizantskih redovnika istočnog obreda.⁴⁰ U još jednom kraćem prilogu, pak, Stanojev se pozabavio nešto mlađom prošlošću opatije. Povod je bio pronalazak malog okruglog srebrnog pečatnjaka (promjera 1,5 cm) među ruševinama na Gradini. Mjesto nalaska je prostorija nepoznate namjene u zapadnom krilu samostana, nad kojom je naknadno sazidana četverokutna kula. Na kuli je postojao pokretni most što se spuštao preko vanjskog opkopa. Na podu spomenute starije prostorije pronađen je, osim pečatnjaka i ulomaka keramike i stakla, također i novac kraljeva Ludovika I Anžuvince i Žigmunda Luksemburgovca. S time je bio pomiješan i sloj čađe i pepela, što navodi na zaključak o požaru i mogućem napadu na samostan, u odgovor na koji je u tome dijelu samostana sazidana kula čiji temelji prekrivaju pod ranije prostorije. U kuli je, pak, na podu donje prostorije pronađen novac kralja Ladislava V (1445-57) i onaj Ludovika II Jagelovića, kovan 1522. Otud valja zaključiti da je kula bila podignuta oko polovice 15. stoljeća i da je pečatnjak najkasnije tada dospio pod njezine temelje. Lik na pečatnjaku sastoji se od dva motiva: u gornjem je dijelu traka s u negativu ispisanim imenom *Iohans*,

³⁹ Nebojša Stanojev, “A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői”, u: *A középkori Dél-Alföld és Szer*, ur. Tibor Kollár (Szeged, 2000), 383-428.

⁴⁰ Stanojev, “A dombói szent György”.

a u donjem ruka na čijoj šaci stoji ptica (gavran). Stanojev pretpostavlja da je to pečat Ivana Hunyadija, i to iz razdoblja prije 1446, kada je Hunyadi postao gubernator Ugarskog kraljevstva. Doduše, na poznatim grbovima roda Hunyadi, gavran (s prstenom u kljunu) prikazuje se redovito kako stoji na grani ili bez ikakve podloge. Moguće je, misli Stanojev, da je upravo Hunyadi naložio ili nadzirao gradnju samostanske kule pod čijim se temeljima našao njegov pečatnjak.⁴¹ Zaista treba računati s mogućnošću da je Ivan Hunyadi boravio u Dumbovu nekada tijekom razdoblja 1439-46, kada je kao severinski ban i beogradski kapetan zapovijedao ugarskim snagama u ratovanju s Turcima u Podunavlju. Ako je zaista posrijedi Hunyadijev pečatnjak, vremenski okvir njegova dospjeća u temelje kule u Dumbovu možda se može protegnuti i do početka 1453, kada je Hunyadi dobio od Ladislava V novi grb (lav s krunom u pandži), koji je potom spojen s onim starijim. Ta kronološka neizvjesnost ostavlja mjesta i za dvojbu je li se spomenuta kula gradila još za trajanja opatske vlasti u Dumbovu ili poslije njezina nestanka (posljednji poznati opat Andrija spominje se 1450). Ako je, pak, kula doista građena ubrzo nakon pretpostavljenog turskog napada na samostan, taj se napad možda može vezati za turske provale poslije ugarskih poraza kod Varne (1444) ili na Kosovu (1448).⁴²

Kada je uz veliku izložbu što je 2001. priređena u Pannonhalmi (povodom tisućite obljetnice utemeljiteljske listine tamošnje opatije) izrađen i opsežan katalog sa zbornikom studijâ, Dumbovo je uvršteno među devetnaest samostana čija je materijalna ostavština razmotrena u posebnom poglavlju. Taj je zadatak pripao Sándoru Tóthu, koji je u istoj knjizi dao još nekoliko znalačkih priloga raspravi o problemu dumbovačkih crkava i njihovih mjesta u povijesti srednjovjekovnoga crkvenog graditeljstva u Ugarskoj. U više pojedinosti, kojima se ovdje ne možemo baviti, Tóth je ispravio ili doveo u pitanje zaključke Nagya i Stanojeva, naglašavajući pritom mogućnost različitih tumačenja mjesta koje su "ti fragmenti zauzimali u umjetničkom krajoliku svoga vremena". Stanojevljevu rekonstrukciju oltarne pregrade ocjenjuje manjkavom zbog njena oslanjanja na pojednostavljeni model bizantskog templona, pri kojem su zanemareni stvarni odnosi u crkvi poput izdignute razine svetišta pod kojim se nalazila kripta zapadnog tipa ili pak dvaju ulaza u kriptu, što je sve moralo posljediti komplikiranijom izvedbom pregrade. Posebno neuvjerljivom Tóth drži rekonstrukciju gornjeg dijela oltarne pregrade i predloženu vezu između njezina arhitrava i brončanih ikonice iz rakovačke ostave. Na tragu ranijih Nagyevih razmišljanja, Tóth

⁴¹ Nebojša Stanojev, "Dombo i Hunyadi Janoš", *Rad Muzeja Vojvodine* 39 (1997), 109-112.

⁴² Osnovne biografske podatke o Hunyadiju v. u *Hrvatski biografski leksikon*, 6 sv. (Zagreb, 1983-2005), sv. 5: 764-6.

razlučuje dvije stilske skupine romaničke skulpture u crkvi: grublju, kojoj pripadaju fragmenti osnovnih dijelova građevine (npr. kapiteli na pilastrima i nosećim stupovima), i finiju, koju tvore fragmenti unutarnjeg tkiva crkve ili liturgijskog namještaja poput oltarne pregrade. Ipak, "neka vrsta kontakta" vidljiva je između dvije skupine, objašnjivog možda usporednim radom dviju skupina majstora, a i manja crkva na obližnjoj Crkvini (koju Tóth, kao i Stanojev, smatra vjerojatno župnom) mogla je biti na neki način povezana s gradnjom opatijske crkve. Najbliže analogije za kamenu dekoraciju crkve u Dumbovu Tóth nalazi među ostacima kaptolske crkve u nedalekom Titelu, koja je utemeljena za kralja Ladislava I (1077-95). Neke pojedinosti upućuju na to da ornamentika u Dumbovu prethodi titelskoj, što bi moglo značiti da počeci crkve u Dumbovu spadaju u kasnije 11. stoljeće, ali svakako prije samoga kraja toga stoljeća.⁴³

I u svom prilogu o benediktinskom graditeljstvu u 11. i 12. stoljeću, Tóth iznosi važna zapažanja o Dumbovu. Dumbovo je tu svrstano u skupinu samostanskih crkava iz posljednje trećine 11. stoljeća, skupa s još tri benediktinske crkve od kojih su se sačuvali znatniji ostaci: Hronský Beňadik (Garamszentbenedek) u Ostrogonskoj nadbiskupiji, Somogyvár u Vespremskoj biskupiji i Sárvár u Erdeljskoj. U slučaju Hronskog Beňadika i Somogyvára, osnutak u kasnijem 11. stoljeću potvrđuju i pisani izvori. Sve su četiri crkve u osnovi trobrodne bazilike što završavaju trima apsidama. Zemljopisno raspoređene po različitim i međusobno udaljenim dijelovima kraljevstva, te crkve označavaju nov i utjecajan graditeljski obrazac koji je razložno nazvati "benediktinskim tipom" crkvene arhitekture u Ugarskoj. Unutar tipa bile su moguće mnoge osobitosti, poput kripte ispod svetišta u Dumbovu. Takvo svetište s kriptom upućuje prema Tóthu na lombardijske uzore. Tóth se tu ponovno osvrće na mogućnost prvotnog pripadanja dumbovačkog samostana "grčkim" redovnicima, a ne benediktincima. Suprotno Stanojevljevu mišljenju, ništa u oblikovanju same građevine ne govori u prilog redovnicima istočnog obreda. Naprotiv, osim svetišta s kriptom, pripadnost zapadnom crkvenom krugu potkrepljuje i nadgrobna ploča s latinskim natpisom za koji Tóth (protivno Nagy) smatra da "teško može biti mlađi od 12. stoljeća". Tip slova s natpisa ima paralele u 11. i na prijelomu 11. i 12. stoljeća, a ne pokazuje traga novim oblicima što su se pojavili tijekom 12. stoljeća. I oblik slova i ornamentalni obrub ploče odaju oslanjanje na antičke uzore kakvo se očituje i u izvedbi kapitela ukrašenog motivom vinove loze. Sam je natpis sročen u distisima, a od nepoznata broja redaka sačuvala se otprilike samo desna polovica prvih četiriju. Tekst u Tóthovu čitanju glasi: MVLIER BENEDICTA MARINA / [S]ANGVINE NATA DEO / O(R?) ET ALTA WIDONIS / (A?)CVIT MERIT.... Tóth napo-

⁴³ Sándor Tóth, "Dombó", u: *Paradisum plantavit*, 359-367 (engleska verzija ibid. 686-690).

minje da u vezi sa sintagmom *nata Deo* ('rođena Bogu') valja pomišljati i na mogućnost da je dumbovački samostan prvotno pripadao redovnicama.⁴⁴

Tóth je, napokon, u sklopu kataloga panonhalmske izložbe potanko razmotrio sedam karakterističnih ulomaka dumbovačke skulpture,⁴⁵ a uz to i skupinu ulomaka nadgrobne ploče od crvenog mramora s prikazom crkvenog velikodostojnika. Najvažniji dio potonje skupine tvori 17 ulomaka od kojih se mogao sklopiti dobar komad gornjeg dijela ploče s prelatovom glavom, uzglavnicom, dijelovima bogato ukrašene mitre i križa položenog lijevo (pokojniku desno) od uzglavnice. Na nekoliko ulomaka rubnih dijelova ploče sačuvala su se pojedina slova kićene gotičke minuskule, nedostatna za ikakvo dešifriranje uklesanog teksta. Na temelju njezinih ukupnih obilježja, Tóth je tu dumbovačku nadgrobnu ploču svrstao u skupinu sličnih poznatih spomenika nekoliko ugarskih prelata iz središnjih desetljeća 15. stoljeća. Riječ je o trojici biskupa (njitranskom, vespremskom i bosanskom), jednom ostrogonskom nadbiskupu i jednom stolnobiogradskom prepozitu. Usporedba tih spomenika pokazuje da se križ, odnosno pastoral s križem umjesto volute na vrhu, položen zdesne pokojniku, prikazuje samo kod nadbiskupa. Tóth otud zaključuje da dumbovačka ploča ne prikazuje tamošnjeg opata, nego nekog od kaločkih nadbiskupa. S obzirom da ostale ploče iz spomenute skupine potječu iz razdoblja od oko 1440. do oko 1470, u obzir ponajprije dolaze kaločki nadbiskupi Ivan Buondelmonte (†1447/8), koji je bio benediktinac, i Rafael Herceg Sečujski (†1456), koji je prethodno bio bosanski ili đakovački biskup. Sljedeći kaločki nadbiskup, Stjepan Várday (†1471), bio je i kardinal, a na dumbovačkom spomeniku nema traga kardinalskom znamenju, što prema Tóthu isključuje mogućnost da bi se radilo o tome nadbiskupu.⁴⁶

Sažmimo na koncu osnovne spoznaje o materijalnoj baštini dumbovačke opatije koje produbljuju i poznavanje njezine povijesti. Ostaci prvotne opatijske crkve svjedoče o puno davnijim počecima nego što se to moglo potkrijepiti pisanim izvorima. Opatija je vrlo vjerojatno osnovana još u zadnjoj trećini 11. stoljeća, i to po svojoj prilici odmah kao benediktinska. Ništa u oblikovanju crkvene građevine ne upućuje na to da su samostan isprva držali redovnici istočnog obreda (bazilijanci). Sama posveta crkve sv. Jurju Mučeniku, ako ju je dumbovački samostan nosio već od svojih početaka u 11. stoljeću, mogla bi svjedočiti o makar posrednom bizantskom utjecaju, ali

⁴⁴ Sándor Tóth, "A 11-12. századi Magyarország Benedek-rendi templomainak maradványai", u: *Paradisum plantavit*, 236-241 (engleska verzija ibid. 640-3) i 261-2, bilj. 45-75. Engleska verzija Tóthova glavnog teksta (bez bilježaka) dosta je nepouzdana; tako se npr. u vezi s nadgrobniim natpisom, koji Tóth datira izričajem "a 12. századnál aligha fiatalabb", u engleskoj verziji čita upravo suprotno: "that cannot be earlier than twelfth century".

⁴⁵ *Paradisum plantavit*, 414-9, br. V.11-V.16.

⁴⁶ *Paradisum plantavit*, 456-8, br. V.74. Nije li ipak moguće da je kardinalsko znamenje bilo prikazano na izgubljenim dijelovima ploče? Ostaviti mogućnost da je posrijedi spomenik nadbiskupa Stjepana Várdaya čini se zanimljivim jer su i Várdayi potekli od praroda Güt-Keled, kao i vjerojatni patroni dumbovačke opatije Morovički.

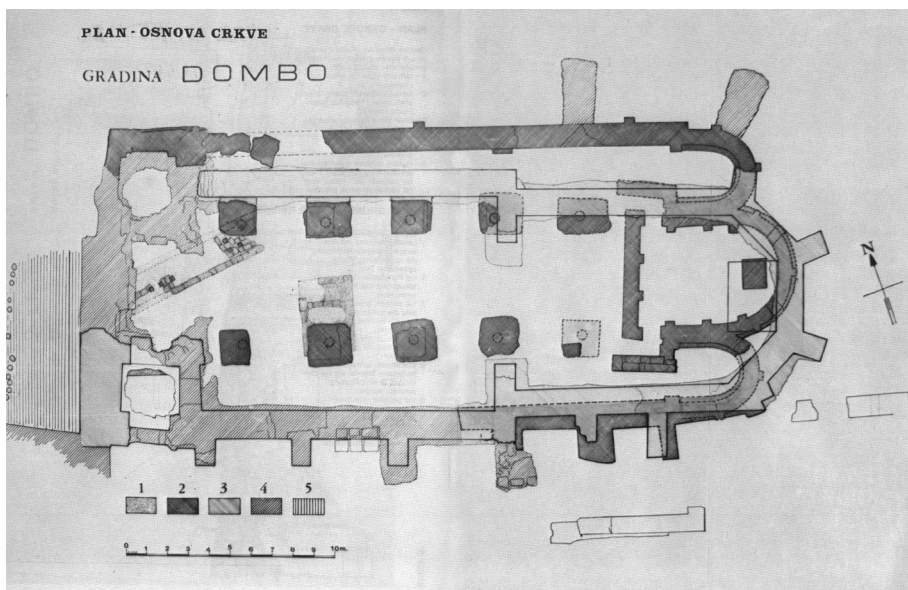
nikako nije odlučan dokaz u prilog “grčkim” redovnicima. I prije nego što su ga križarski ratovi učinili omiljenim diljem kršćanskog zapada, kult sv. Jurja uhvatio je korijenje u ugarskoj crkvi.⁴⁷ Isto tako ne znači nikakav dokaz niti nalaz ostave s ikonama, koju se neutemeljeno pokušalo dovesti u tijesnu vezu sa samostanom. Možda nije posve slučajno to da se među ikonama našla i ona sv. Jurja (uz ikone Majke Božje, Krista Suca i triju drugih svetaca, kao i medaljon s još jednim svecem). No, nastojanje da se ikone izravno uklope u opremu crkve (osobito oltarnu pregradu) pokazalo se nedovoljno uvjerljivim. Uz to ostaje i činjenica da ostava nije pronađena među samim ruševinama na Gradini, nego u njihovoj okolici. Nadalje, i neznatna veličina ikona kao i molitva što je urezana uz rubove ikone sv. Jurja upućuju puno više na potrebe osobne pobožnosti njihovih posjednika, negoli na kolektivno štovanje u samostanskoj crkvi. Napokon, od bazilijanskog bi se samostana vjerojatno očekivalo i bolje poznavanje grčkog jezika nego što ga posvjedočuju rako-vačke ikone. Iz svega slijedi puno manje egzaktan zaključak da je ostava s ikonama u blizini dumbovačke opatije najvjerojatnije bila plod mnogostrukih ugarsko-bizantskih kontakata u 12. ili 13. stoljeću. Točne okolnosti pojave tih ikona u Srijemu sada je nemoguće utvrditi, a za pretpostavku da je pri tome nekakvu ulogu igrala dumbovačka opatija nema pravih argumenata.

Nasuprot tome, izvorno benediktinsku pripadnost samostana podupiru građevinske odlike romaničke crkve kako ih je ustanovio Tóth (ugarski “benediktinski tip” trobrodne bazilike s tri apside, lombardijski tip svetišta s kriptom), kao i latinski nadgrobni natpis “blagoslovljene žene Marine” koji po svoj prilici potječe iz prvih desetljeća postojanja opatije. S potonjim u vezi, Tóthovoj opasci da bi izraz *nata Deo* mogao značiti da je samostan isprva bio ženski, a ne muški (kao što posvjedočuju svi kasniji izvori), ne treba pridavati preveliku težinu: osim što je točno značenje spomenutog izričaja dvojbena, posve je moguće da značenjsku cjelinu u natpisu zapravo tvore riječi [*s*]anguine nata, a da sljedeća riječ, *Deo*, pripada drugom takvom sklopu. Vrlo nepotpuna očuvanost natpisa dopušta samo vrlo ograničene i hipotetičke zaključke o njegovu sadržaju. Barem stoljeće i pol rane povijesti dumbovačkog samostana, koliko je proteklo prije najstarijeg sačuvanog zapisa o njemu, ostaje svakako i dalje otvoreno za različite pretpostavke. Ipak, zasad se može tvrditi da se još nikoja od njih nije pokazala bolje utemeljenom od one da je Dumbovo od početka bilo isto što i tijekom svoje pisanim izvorima posvjedočene povijesti, muška benediktinska opatija.

⁴⁷ Pod zaštitu sv. Jurja bila je stavljena katedrala Čanadske biskupije, osnovane oko 1030. Istog je sveca za zaštitnika tada dobio i bazilijanski samostan u nedalekom Oroszlánosu (danas Banatsko Arandelovo), koji su kasnije vjerojatno preuzeli benediktinci. Još su tri izvorno benediktinska samostana imala za naslovnika sv. Jurja: Ják kod Szombathelya u Đurskoj biskupiji, Jásd u Vesprenskoj i Mogyoród u Vačkoj biskupiji. Od tih je Mogyoród bio utemeljen još u 11. stoljeću. Usp. Hervay, “A bencések és apátságai”, 494-5, 502-3, 533; *Korai magyar történeti lexikon*, 145-6; Mező, *Patrociniumok*, 92-115.

Slika 1. Lokalitet Gradina u Novom Rakovcu: pogled iz zraka s istoka (A középkori Dél-Alföld, 383).

Slika 2. Tlocrt ostataka dviju crkava opatije u Dumbovu (Nagy, Dombo: srednjovekovna opatija, 9 = Paradisum plantavit, 359).

Slika 3. Fragment nadgrobne ploče “blagoslovljene žene Marine”, pronađen na Gradini. Muzej Vojvodine, Novi Sad (Nagy, Dombo: srednjovekovna opatija, tabla I, sl. 1 = Paradisum plantavit, 236).

Slika 4. Ulomci nadgrobne ploče crkvenog poglavara (vjerojatno kaločkog nadbiskupa), pronađeni među ostacima apside crkve na Gradini. Muzej Vojvodine, Novi Sad (Nagy, Dombo: srednjovekovna opatija, tabla I, sl. 2 = Paradisum plantavit, 456).

Slika 5. Fragment reljefom ukrašene mramorne ploče, ugrađen kao spolij u mlađi zid samostana u Dumbovu. Muzej Vojvodine, Novi Sad (A középkori Dél-Alföld, 405 = Paradisum plantavit, 416).

Slika 6. Fragment friza ukrašenog reljefom s motivom palmeta, ugrađen kao spolij u zapadni zid crkve pravoslavnog manastira u Starom Rakovcu (Nagy, Dombo: srednjovekovna opatija, tabla XXI, sl. 60 = Kulić, Manastir Rakovac, 51).

Slika 7. Fragment gornjeg dijela mramorne kamene ploče s prikazom Krista na križu, umetnutim između obruba ploče i dvaju reljefnih lukova. Ispod sačuvanog dijela bio je prikazan veći ljudski lik podignutih ruku od kojih se vide samo prsti. Muzej Vojvodine, Novi Sad (Nagy, Dombo: srednjovekovna opatija, tabla XXIII, sl. 64 = Paradisum plantavit, 417).

Slika 8. Liješana brončana ikona sv. Jurja (veličina 7,2 × 6,5 cm), pronađena u skupnom nalazu u Novom Rakovcu nedaleko od samostana Dumbovo. Muzej Vojvodine, Novi Sad (Paradisum plantavit, 141).

Résumé

LES PROBLÈMES DE L'HISTOIRE ARCHITECTURALE DU MONASTÈRE BÉNÉDICTIN DE SAINT GEORGES À DUMBOVO (DOMBÓ)

L'histoire de l'abbaye à Dumbovo (hongr. Dombó), en tant qu'une institution vivante, peut être suivie sur la base des documents écrits entre 1237 et le milieu du 15ème siècle. D'après une bulle de 1490 du pape Innocent VIII, cette abbaye fut incorporée à la mense épiscopale de Syrmie. C'est probablement sous l'administration des évêques de Syrmie que le monastère a été converti en un château fort, étant signalé en cette fonction sur les cartes géographiques de la première moitié du 16ème siècle. Après la conquête ottomane (en 1526), le petit village de Dumbovo figurait dans la nahiye (sub-district) de Petrovaradin, composante du sandjak de Syrmie. Il n'y a pas d'indices que les bâtiments du monastère fussent utilisés par les Turcs. À quelques kilomètres vers le sud, plus au coeur de la montagne de Fruška Gora, il y avait alors le monastère orthodoxe serbe de Rakovac (aujourd'hui Stari Rakovac). Le village de Dumbovo a été déserté probablement pendant la guerre de reconquête à la fin du 17ème siècle et le titre de l'abbaye fut revivifié au 18ème siècle. Mais ce n'était qu'à la fin du 19ème que Dezső Csánki a localisé sûrement, dans son ouvrage classique de géographie historique, l'abbaye de Dumbovo connue des sources écrites médiévales.

L'emplacement plus exacte sur la monticule de Stručica a été confirmé par les premières trouvailles fortuites des fragments de la sculpture architecturale, au début du 20ème siècle. Au milieu de ce siècle, l'entourage du site a été repeuplé, le nouveau village étant nommé Novi Rakovac. Parmi les trouvailles accidentelles de l'époque, provenant des alentours de la monticule, une place distinguée appartient à un dépôt d'objets en bronze (découvert en 1963), parmi lesquels 8 icônes de provenance byzantine. L'une des icônes représente saint Georges comme guerrier, entouré d'une brève prière en grec. Les icônes ne sauraient être antérieures au 12ème siècle. Ces trouvailles ont incité ensuite les fouilles organisées, conduites par les archéologues de Novi Sad et complétées en substance en 1978. Selon les résultats présentés par Sándor Nagy, on a identifié, sur une colline appelée Gradina ('citadelle en ruines'), deux églises superposées: une église romane (33 × 14 mètres) à trois nefs terminantes en absides arrondies, et une église gothique (34.5 × 12.5 mètres) avec un chevet spacieux à l'abside polygonale. L'église romane avait une crypte au dessous du chevet central et chacune des deux églises comprenait une paire de clochers sur la façade de l'ouest. Le site a fourni une centaine des fragments sculptés, pour la plupart appartenants aux chapiteaux et aux dalles ornées de reliefs, faits le plus souvent en calcaire blanc qui ne peut pas être trouvé en Syrmie. Tous ces fragments provenaient de l'église romane et ils étaient réutilisés comme spolia dans l'église gothique, dont les éléments taillés sont en pierre de sable que l'on cassait dans les carrières de la Syrmie. Quelques spolia de la même sorte ont été découverts dans les murs de l'église du monastère serbe de Stari Rakovac. Finalement, quelques vestiges d'une autre église ont été trouvés non loin de Gradina, sur la localité nommée Crkvina ('église en ruines'). Contrairement à l'opinion de Nagy (qui l'interprétait comme le

reste d'un ancien monastère slavo-byzantin), il semble que c'était la place de l'église paroissiale de Dumbovo, dédiée à Tous les Saints et mentionnée par écrit vers 1340.

La continuation des fouilles a révélé un cimetière autour de l'église à Gradina et aussi des vestiges des bâtiments d'habitation et des remparts du monastère. Parmi les débris d'une tour quadrangulaire faisant partie de l'aile ouest du monastère, on a trouvé un petit sceau qui pourrait avoir appartenu à Jean Hunyadi lorsqu'il était le ban de Severin (Szörény) et le capitain de Belgrade (c'est-à-dire vers 1440-5). Nebojša Stanojev a essayé de reconstruire, avec les fragments récupérés, la clôture du choeur en suivant le modèle du templon byzantin. D'après lui, la collection des icônes en bronze (mentionnée ci-dessus) fut destinée à l'exhibiton sur l'architrave (kosmitis) de la clôture. Cette influence byzantine s'expliquerait par la supposition que le premier monastère et son église romane aient été fondés (vers 1100) pour les moines grecs du rite oriental et ensuite transférés aux bénédictins au début du 13ème siècle. La théorie est récemment rejeté par Sándor Tóth, qui s'oppose au modèle byzantin de la clôture du choeur et à la liaison entre celle-ci et les icônes. Selon Tóth, le monastère était bénédictin dès sa fondation, qui s'aurait été produite, d'après les analogies stylistiques, probablement pendant le règne de Ladislav I (1077-95). Le caractère latin du monastère primitif serait confirmé, parmi autres moments, par le fragment récupéré d'une dalle funèbre à l'inscription latine qui ne peut pas être postérieure au début du 12ème siècle.

Mots-clés: bénédictins, art roman, art gothique, Hongrie, Byzance, Syrmie (Srijem), Dumbovo (Dombó).